

Andrzej Borkowski
Wydział Humanistyczny
UPH Siedlce

**W KRĘGU WZORÓW I ANTYWZORÓW
MAŁŻEŃSTWA I RODZINY
W LITERATURZE STAROPOLSKIEJ
ORAZ STARORUSKIEJ.
ŻYWOT CZŁOWIEKA POCZCIWEGO –
DOMOSTROJ (ДОМОСТРОЙ)**

W jednym z artykułów poświęconych współczesnym badaniom porównawczym Edward Kasperski trafnie pisał, że komparatysta nie powinien kierować się w stronę „zakrzepłych” faktów, substancji czy tworów istniejących „w sobie i dla siebie”, lecz winien zajmować się relacjami, zdarzeniami czy procesami. W centrum jego zainteresowań badawczych są zatem obiekty wychylające się w stronę innych i odmiennych zarazem zjawisk¹. Autor *Kategorii komparatystyki* (Warszawa 2010) dodawał następnie, iż „(...) naukowe porównanie komparatystyczne (...) jest narzędziem i metodą badawczą, a nie badaną rzeczywistością”². Zwracał na to uwagę René Etiemble, który wykazywał, że porównanie nie może być dowodem, ale jest jedynie (...) narzędziem i metodą penetracji zjawisk i sposobem gromadzenia dowodów”³. W efekcie działań porównawczych, poprzez wykrycie *tertium comparationis*, odkrywane są różnice, ale też podobieństwa czy też względna wspólnota zestawianych zjawisk.

¹ E. Kasperski, *Komparatystyka współczesna. Zadania i zakres*, [w:] *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1: *Problemy teoretyczne*, red. E. Szczęsna, E. Kasperski, Kraków 2010, s. 20.

² Ibidem, s. 20–21.

³ Ibidem, s. 21.

Tak zarysowany potencjał poznawczy komparatystyki umożliwiają na gruncie literaturoznawczym przekraczanie nie tylko sztywnych ram genologicznych, ale też szerzej daje szansę na badanie zjawisk z kręgu w jakimś stopniu odmiennych obszarów kulturowych i systemów literackich, jakimi wydają się pozostać – o czym pisał Aleksander W. Lipatow – w wieku XVI i po części XVII *Pax Slavia Latina (Pax Latina)* oraz *Pax Slavia Orthodoxa*⁴. Prezentowane badania opierają się bowiem na tekstach źródłowych przynależnych do tych dwóch systemów, ujawniając zwłaszcza na poziomie ideowym pewne podobieństwa, ale też odmienności również w zakresie sformułowanego w tytule artykułu problemu „wzorów i antywzorów małżeństwa i rodziny”.

Do badań tego rodzaju zachęcają również dociekania Jerzego Starnawskiego, który dokonał pożytecznego poznawczo zestawiania *Dworzanina polskiego* oraz *Żywota człowieka poczciwego*, zauważając, że oba teksty ujawniają pewne zbieżności i powinowactwa na poziomie konstrukcyjnym oraz aksjologicznym⁵. Pewne analogie między dziełem *Domostroj* a utworem Łukasza Górnickiego dostrzegł natomiast włoski slawista Riccardo Picchio⁶. Słowem, poszukiwanie podobieństw i kontrastów – uczą też tego dociekania Juliana Krzyżanowskiego (*Paralele*, Warszawa 1961) – w kręgu zjawisk mniej lub bardziej odległych od siebie czasowo czy artystycznie jest zasadne naukowo i może prowadzić do ważkich odkryć.

Żywota człowieka poczciwego Mikołaja Reja, nazywanego niekiedy „Bruegłem polskiej literatury”⁷, nie trzeba szerzej przedstawiać badaczom polskiej literatury dawnej. Należy jednak przypomnieć, iż jest to część *Żwierciadła* (1567–1568)⁸, którego najistotniejszą częścią jest właśnie *Żywot*, gdzie – jak pisał Jerzy Ziomek – „autor dał *summę* swego dorobku parenetycznego – pełny wzorcowy obraz ludzkiego życia”⁹. Niewątpliwie, staropolski autor pisał je po części pod wpływem pism takich autorów, jak Reinhardt Lorichius czy Erazm z Rotterdamu, do czego wypadnie jeszcze powrócić analizując szczegółowo

⁴ Por. A. W. Lipatow, *Barok i literatury wschodniosłowiańskie*, „Studia Polono-Slavica”. Acta litteraria XII, Wrocław 1990. Przedruk [w:] *Słowiańszczyzna – Polska – Rosja. Studia o literaturze i kulturze*, Izabelin 1999, s. 64 (korzystam z tego wydania).

⁵ J. Starnawski, *Rej – Górnicki („Żywot człowieka poczciwego” wobec „Dworzanina polskiego”)*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007, s. 21–32.

⁶ P. Пиккио, *История древнерусской литературы*, Москва 2002, c. 232.

⁷ Por. E. Ostrowska, *Bruegel polskiej literatury*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bieńkowski, J. Pelc i K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 159–192.

⁸ Por. A. Kochan, „*Żwierciadło*” Mikołaja Reja. *Studium o utworze*, Wrocław 2003, s. 10–11.

⁹ J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 2001, s. 242–243.

kweszie sygnalizowane w tytule niniejszego artykułu¹⁰. Jak się wydaje więcej należy powiedzieć o dziele *Domostroj*. Tytułową formułę można tłumaczyć jako zestaw zasad życia rodzinnego czy też patriarchalny styl życia¹¹. W komentarzu do nowej edycji krytycznej utworu podkreśla się, że jest to jeden z najważniejszych zabytków staroruskiej świeckiej literatury¹². Autorstwo wersji ostatecznej zabytku przypisuje się Sylwestrowi (Spirydonowi), postaci pozostającej do czasu w bliskim kręgu Iwana IV Groźnego¹³. Z czasem duchowny ten popadł w niełaskę cara – miał „dobrowolnie” udać się do jednego z klasztorów, gdzie przyjął imię Spirydon¹⁴. Nieznany jest czas i miejsce jego śmierci. W ostatnich latach żywota podobno zajmował się przepisywaniem ksiąg¹⁵. Był to człowiek kontrowersyjny, lecz wielce zasłużony dla życia społecznego i kulturalnego Carstwa Rosyjskiego¹⁶.

Domostroj i *Żywot człowieka poczciwego* można umieścić w kręgu literatury parenetycznej, posługującej się gatunkami takimi jak traktat czy zwierciadło¹⁷. Od strony genologicznej staroruski utwór jawi się jako synteza wielu gatunków z okresu organizowania się rosyjskiej państwowości w pierwszym etapie rządów Iwana Groźnego¹⁸. Wiktor Jakubowski zwracał uwagę, że tego rodzaju twórczość była popularna nie tylko w kręgu zachodnioeuropejskim, ale i w Bizancjum¹⁹. Uczony dostrzegł podobieństwa, jak też istotne różnice mię-

¹⁰ Zob. Z. Szmydtowa, *O Erazmie i Reju*, Warszawa 1972, s. 191, 252. Por. też H. Dziechcińska, *Sztuka przekonywania w kulturze polskiej trzech stuleci: XVI–XVII–XVIII*, Warszawa 2010, s. 109.

¹¹ *Wielki słownik rosyjsko–polski*, red. R. Stypuła i in., Moskwa – Warszawa 1986, t. 1, s. 279. Bogusław Mucha podkreślał, że tytułowe sformułowanie to kalka z języka greckiego: „oikonomia” – prowadzenie domu. Por. *Historia literatury rosyjskiej. Od początków do czasów najnowszych*, Wrocław 2002, s. 51.

¹² *Домострой*, в: Библиотека литературы Древней Руси, том 10, XVI век, под редакцией Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко, Санкт–Петербург 2000, с. 581 (dalej w transkrypcji polskiej *Domostroj*, z tego wydania pochodzący będą cytaty).

¹³ Л. А. Черная, *Антропологический код древнерусской культуры*, Москва 2008, с. 277.

¹⁴ *Domostroj*, s. 581.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Zob.: Д. М. Буланин В. В. Колесов, *Сильвестр (в иноках Спиридон) – священник Кремлевского Благовещенского собора*, в: <http://www.pushkinskiydom.ru>. Por. też uwagi o duchownym samego cara: *Послания Ивана Грозного*, подготовка текста Д. С. Лихачева и Я. С. Лурье. Репринт воспроизведение издания 1951 года, Санкт–Петербург 2005, с. 15–16 и другие.

¹⁷ H. Dziechcińska, *Parenetyka*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej i E. Sarnowskiej–Temeriusz, Wrocław 1998, s. 620.

¹⁸ *Domostroj*, s. 581. W recenzji wydawniczej prof. Maria Wichowa zwróciła uwagę, iż utwór ma cechy *promptuarium*. Obydwa utwory odznaczają się walorami użytkowymi i zawierają praktyczne pouczenia, wskazówki, odpowiedzi.

¹⁹ W. Jakubowski, *Piśmiennictwo zjednoczonego państwa moskiewskiego*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej*. Praca zbiorowa pod red. M. Jakóbca, t. 1, Warszawa 1976, s. 123.

dzy utworami kalwina Reja i prawosławnego popa Sylwestra, kwestionując w zasadzie ich „literackość”. Tłumacz *Żywota protopopa Awwakuma* szczególnie akcentował wartość dokumentalną opracowania Sylwestra²⁰. Z perspektywy czasu opinie skądinąd znakomitego rusycysty wydają się jednak zamknięte w dość wąskim horyzoncie metodologicznym. Świadczy też o tym poniekąd współczesne podejście badawcze literaturoznawców w Rosji. Staroruski „poradnik” podnosił pewne kwestie znamienne dla życia społecznego i gospodarczego XVI wieku, które też ujawniały się – co podkreślili rosyjscy komentatorzy – w utworach takich, jak *Żywoć człowieka pocziwego* (*Жизнь добродородного человека*). Jednakże już sam charakter tekstu, tonacja, strona ideowa sprawiają, iż ten zabytek literatury jawi się historykom „czysto ruskim”. Podkreślano, że utwór ten nie jest mechaniczną kompilacją różnych tekstów, jest nie tyle opisaniem praktycznego urzędzenia życia, ile dydaktycznym przedstawieniem jego teorii²¹.

Zasadniczą różnicą, jaką należy wykazać przystępując do naświetlenia wzorów i antywzorów małżeństwa i rodziny w obu dziełach, jest również kwestia podmiotów wypowiedzi oraz krąg odbiorców. Jak pisał Wiktor Jakubowski w przypadku zabytku staroruskiego ukazano bogaty dom, najpewniej kupiecki, który wydaje się swoistym przedsiębiorstwem. Jest on strukturą odseparowaną od sąsiadów, a nawet niechętną im. Gospodarstwem zarządza twardą ręką światły mąż i ojciec²². Przestrzeń, w której poruszają się bohaterowie, to raczej miasto lub też jego obrzeża. W toku lektury nasuwają się wnioski, iż krąg czytelników utworu jest szerszy i z powodzeniem obejmować może niektóre wyższe, ale też po części niższe warstwy społeczne. Podmiotem mówiącym w utworze jest ojciec rodziny, który zwraca się z przestrożą i wskazówkami do swego syna, ucząc go sztuki kierowania domownikami. Natomiast *Żywoć człowieka pocziwego* adresowany jest w sensie ogólnym do polskiego szlachcica i ziemianina, który powinien żyć „pocziwie”, więc mądrze i roztropnie. Jest wykształcony i cechuje go usposobienie społeczno-polityczne. Harmonijnie łączy obowiązki gospodarskie ze służbą publiczną²³. Wypowiadającym kwestie w utworze jest osoba ze stanu szlacheckiego, odznaczająca się nie tylko uczonością wywiedzioną z rozmaitych ksiąg, ale też praktyką życiową²⁴. Krąg po-

²⁰ Ibidem, s. 123.

²¹ *Domostroj*, s. 581.

²² W. Jakubowski, op. cit., s. 123–124.

²³ Por. J. i P. Pelcowie, *Studia Rejowskie*, Pułtusk 2006, s. 21.

²⁴ Por. też A. Kochan, op. cit., s. 89–100.

dobieństw wyznacza natomiast charakter „poradnikowy” obu utworów²⁵, które wyróżniają się z jednej strony pewnym potencjałem praktycznym, z drugiej zaś mają wyraźny cel moralizatorski, a nawet duchowny. Słowem, oba utwory stanowią przykład osobliwej fuzji moralistyczno-religijnych pouczeń oraz praktycznych wskazówek służących rozwiązaniom konkretnych problemów zarządzania domem i gospodarstwem, kariery publicznej czy edukacji.

Literatura dawana wytworzyła wiele wzorów osobowych, m.in. władcy, dworzanina, świętego, rycerza, które ulegały z czasem pewnym korektom i modyfikacjom. Widać to dobrze na przykładzie „(...) parenezy renesansowej, która w porównaniu z poprzednim okresem znacznie silniej osadzała zalecenia moralne i obywatelskie w sytuacjach realnego życia”²⁶. Ten proces „ukonkretniania” można zaobserwować już na poziomie warstwy językowej tekstu Reja. Jak podkreślał Jerzy Ziomek – *Żywot człowieka poczciwego* cechuje niestychana bujność języka. Myśli autora *Kupca* wyróżniają się odkrywczością słownictwa oraz bogactwem określeń. Szuka on wyrazów bliskoznacznych „podwaja, a najchętniej potraja (...), zwroty, zdania, rzeczy, czynności i sytuacje (...) jakby w pogoni za nasyceniem różnaitością świata przedmiotów (...), zdumiony ich obfitością”²⁷. W perspektywie porównawczej zastanawia też erupcja językowo-stylistyczna średniowiecznego dzieła staroruskiego. Polski tłumacz niewielkich fragmentów utworu stwierdzał, że *Domostroj* cechuje prostota języka, zbliżenie do jego potocznej odmiany oraz „gawędziarskie zacięcie”, pozbawione niemalże zwrotów i formuł cerkiewnosłowiańskich²⁸. *Domostroj* wyróżnia: „образная русская речь, множество ставших теперь диалектными слов, богатство традиционных художественно-образных формул, языковая близость к фольклорным текстам, но также и к текстам деловым (...)”²⁹.

Bez wątpienia w obu utworach zaprezentowano wzorcowy obraz rodziny i małżonków, ukazując zarazem dla kontrastu ich antywzory. Zarówno *Domostroj*, jak i *Żywot człowieka poczciwego* ujawniają nie tylko barwne konterfekty męża i żony, ale też odsłaniają określony zestaw ich ról społecznych. Pokazują też obraz domu (czy też szerzej – gospodarstwa) i jego domowników, którzy

²⁵ Por. A. Odrzywolska-Kidawa, *Mikrokosmos „człowieka poczciwego” według Mikotaja Reja. Studia z antropologii szlachty polskiej XVI wieku. Zdrowie – pożywienie – higiena*, Częstochowa 2016, s. 21.

²⁶ Por. hasło: *Wzory osobowe*, oprac. H. Dziechcińska, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, op. cit., s. 1062.

²⁷ J. Ziomek, op. cit., s. 249.

²⁸ *Literatura staroruska. Wiek XI–XVIII. Antologia*, oprac. W. Jakubowski i R. Łużny, Warszawa 1971, s. 121.

²⁹ *Domostroj*, op. cit., s. 581.

tworzyli – przynajmniej w utworze staroruskim – społeczność większą niż wąsko rozumiana familia oparta jedynie na więzach krwi³⁰.

Odkrywanie obrazu małżeństwa i rodziny wypada zacząć od gruntu rodzimego, choć do tego rodzaju dociekań nie zachęcają opinie Aleksandra Brücknera, który – jak się wydaje – znacząco pomniejszył rolę domowego ogniska oraz słabszej płci w utworze staropolskim:

Kobieta człowiekiem nie była, więc *Żywot człowieka poczciwego* zupełnie by o niej przemilczał, gdyby jej nie było potrzeba do rodzenia dzieci i doglądania gospodarstwa domowego (piekarni, drobiu, nabiału, przędzy), a protestant stanu żonatego za jedyny Bogu miły nie uważał. (...) Księga jego wyłącznie męska, a domem mało się bawi, chyba gospodarstwem³¹.

Uwagi autora *Dziejów literatury polskiej* pokazują owszem pewne ilościowe proporcje w przedstawianiu kobiety i życia domowego, ale częściowo pomijają ich jakościowy charakter. Julian Krzyżanowski wskazywał najpierw na erudycję autora *Żwierciadła* w tym zakresie i znajomość popularnych wówczas traktatów o małżeństwie, które podejmowały ważką kwestię „żeńić się czy się nie żenić”? Oczywiście, poeta z Nagłowic był przeciwnikiem średniowiecznej surowości, a ożenek traktował jako jedną z najważniejszych decyzji, jaką miał podjąć renesansowy szlachcic³². W opinii Reja najlepiej ożenić się z równym sobie, czyli związać się z kimś z tego samego „stanika” (stanu), kto reprezentuje tożsamy status społeczny³³.

W *Żywocie* już na samym wstępie Rej ukazuje kobietę w roli małżonki. Autor sięga do Księgi Rodzaju przypominając stworzenie Adama i Ewy, akcentując jednocześnie motyw stworzenia płci przeciwnej z ciała (kości) mężczyzny (Rdz 2,21). Staropolski pisarz funduje więc wizję relacji małżeńskich i rodzinnych na kanwie biblijnej, widząc w kobiecie przyszłą matkę i pomocniczkę męża³⁴. Pisarz z Nagłowic interpretował przekaz starotestamentalny na niekorzyść niewiasty, która – odmiennie od mężczyzny – odznacza się „mdlejszą” (słabszą) naturą:

³⁰ Jean-Louis Flandrin wykazał, iż w kulturze zachodnioeuropejskiej dopiero w wieku XIX ukonstytuowało się pojęcie rodziny, jaką znamy dziś. Por. *Historia rodziny*, tłum. A. Kuryś, Warszawa 1998, s. 14. Por. też B. Stuchlik-Surowiak, *Barokowe epitalamium śląskie. Kobieta, małżeństwo, rodzina*, Katowice 2007, s. 83–84.

³¹ A. Brückner, *Mikołaj Rej*, Warszawa 1988, s. 136 i 137.

³² *Żywot człowieka poczciwego*, oprac. J. Krzyżanowski, t. 1–2, Wrocław 2003 (1, s. XLVIII), z tego wydania pochodzą dalsze cytaty.

³³ Ibidem, s. XLVIII.

³⁴ Ibidem, s. 19.

Onej niebożatku zachciało się być praktykarką a wiedzieć przyszłe rzeczy; wnet urwała jabłko i skosztowała a namówiła onego nędznika, iż go też skosztował, tak iż potem dowiedział się, co jest złe (ku któremu przyszedł), a co jest dobre (które był utracił).

(*Żywot człowieka poczciwego*, s. 20)

W dalszych ustępach *Żywota* ukazane zostały wizerunki odpowiedzialnych i świadomych małżonków (określono ich mianem „poczciwych rodziców”), którzy razem uczestniczą w wychowaniu dzieci. Powinni oni posiadać nie tylko wiedzą astrologiczną, co według ówczesnych mniemań było kluczem do rozpoznania temperamentu dziecka, ale też wykorzystywać w tym celu prostą obserwację: „(...) mają pilnie obaczać, jeśli nie z planet, tedy wżdy z przyrodzenia ich, ku [czemu] by się na potym sprawy ich i postęпки ich pociągać miały”³⁵. W świetle utworu oboje mają też obowiązek wdrażać swe dzieci do nauki i ćwiczeń, gdyż człowiek – co podkreślał już Arystoteles w traktacie *O duszy* – przypomina czystą tabliczkę, która odwzorowuje wszelakie nauki i doświadczenia³⁶.

Wychowaniem potomstwa Mikołaj Rej obdzielił oboje małżonków, uwyraźniając w tym kontekście ich równość i współodpowiedzialność. W utworze udziela się też praktycznych wskazówek dla matek: te, które są silne z natury, winny same karmić i wychowywać potomstwo, inne zaś zmuszone są szukać mamki, ale uczciwej, odpowiedniego przyrodzenia i temperamentu³⁷. Ponadto rodzicielki posiadające córki muszą, wspominając na grzech pierworodny, szczególnie dbać o nie, „gdyż to jest naród mdły a na wszystko snadnie nałomny”³⁸. W świetle *Żywota* kobieta jawi się zatem jako persona chwiejna moralnie, która potrzebuje szczególnej kurateli najpierw matki, następnie zaś męża.

Na temat małżeństwa i rodziny Rej szeroko pisał w księgach wtórych, ujawniając zarazem wewnętrzne zróżnicowanie wspólnoty ludzkiej. Na wstępie zauważył, że społeczeństwo dzieli się na określone części: małżeństwo, wdowieństwo, stan bezżenny („dziewiczy”) oraz wolny („bezzakonny”), czyli nie podpadający pod jakieś szczególne uregulowania prawne czy obyczajowe. Bez dyskusyjną aprobatę zyskuje oczywiście stan małżeński, który w opinii pisarza najwięcej Bogu się podoba, służąc ogólnej pobożności i poczciwości³⁹. Obo-

³⁵ Ibidem, s. 33.

³⁶ Ibidem, s. 62–63.

³⁷ Ibidem, s. 34.

³⁸ Ibidem, s. 37.

³⁹ Ibidem, s. 120–121.

wiązkiem mężczyzny jest zatem odnalezienie małżonki bogobojnej, a dalej – powie poeta – dobrze wychowanej i roztropnej⁴⁰.

Autor *Zwierzyńca* plastycznie opisuje konsekwencje nietrafnych wyborów, jak też niezwykle barwnie odsłania osobliwe motywacje kawalerów, ukazując zarazem ich antywzory. W pierwszej kolejności wymienia się człowieka, który poszukuje żony z „wielkich stanów”, gdyż spodziewa się tytułów i awansu społecznego. Drugi nie dba o honory czy majątek, ale kieruje się miłością i „dobrą myślą”. Inny natomiast nie bierze pod uwagę powagi stanu, uczuć, urody, obyczajów, a jedynie towarzyszy mu pragnienie wzbogacenia się: „kiloby miała ze dwie wsi a w trzeciej połowicę, by też była i garbata, i żadna, i głupia, tedy jednak będą powiedać, iż się barzo dobrze ożenił”⁴¹. Rej ukazuje antywzory zachowań również po stronie części żeńskiej społeczeństwa. Podobnie jak w przypadku mężczyzn, także kobiety – co zresztą w powszechnej opinii gminu ma okazać się trafną decyzją – chętnie wychodziły za mąż za właścicieli wsi. Przeważnie jednak, jak podkreślał z ironią staropolski pisarz, tego rodzaju wybory życiowe nie kończą się szczęśliwie: „bo po roku najdalej alić nasz pan buja po miasteczkach, a pani też do paniej matki na mięsopusty”⁴².

Z tekstu wyłania się najpierw obraz źle dobranego i poróżnionego małżeństwa. Mikołaj Rej piętnuje powyższe motywacje ukazując dramatyczne konsekwencje chybionych decyzji. Ten, który ożenił się dla „stanu” ponosi często ukryte koszty, odczuwając jednocześnie niższość wobec utytułowanej rodziny małżonki. Drogie wino, ale i cenna „malowana sklenica” (literackie przedstawienie przedmiotu znajdziemy chociażby u Kaspra Miaskowskiego: *Na sklenicę malowaną*) czy też „kasza ryżowa”, pani bowiem nie chce jeść jęczmiennej, wizyty szwagra „w kilkudziesiąt koni” – rujną gospodarkę małżonki. Oczywiście, niżej usytuowany społecznie jegomość nie może spodziewać się wzajemności: „nie spytają, jeśli jadł pan zięć albo gdzie konie stoją, że czasem nieborak zięć i na czczo się upije, i także i spać do brogu gdzie polezie”⁴³. Również ożenek powodowany uczuciami poddaje autor *Figlików* krytyce, ponieważ jak pokazują realia pojawiają się wspólne narzekania: „A nie wziętem nic po tobie”. (...) „A któż cię prosił, abyś mię był pojmował?”, co kwituje pisarz popularnym wówczas powiedzeniem o biednym stadle poróżnionym przez muchę⁴⁴. Antywzorcowy jest również obraz chciwego mężczyzny, którego sku-

⁴⁰ Ibidem, s. 125.

⁴¹ Ibidem, s. 122.

⁴² Ibidem, s. 122.

⁴³ Ibidem, s. 123–124.

⁴⁴ Ibidem, s. 124.

siła perspektywa posiadania kilku wsi, a w konsekwencji wygodnego i wystawnego życia. Z czasem, jak powie poeta, „wichruje” on, gdy mu „pani nadmierzenie”. Bawi się on wówczas pijatyką i długo nie wraca do domu zajęty tylko pozornie sprawami handlowymi. Odpowiedzią na postępkę męża jest zachowanie małżonki, która wiele czasu spędza u matki lub sąsiadów. Ostatecznie kończy się to wszystko kosztownymi procesami, z których korzysta wójt, co się „mitręgą żywi”⁴⁵.

Obraz nieudanego małżeństwa jest w utworze niezwykle sugestywny. Nie wydaje się też wysnuty z uczonych traktatów tego czasu, ale więcej z pilnej obserwacji relacji międzyludzkich w XVI wieku. Pisarz odwołuje się w tym przypadku raczej do wiedzy powszechnej i zapewne doświadczeń znanych mu z autopsji. Na uwagę zasługuje ukazanie przez Reja konsekwencji społecznych źle dobranego małżeństwa. Znajduje to swe odbicie w sferze prywatnej, obyczajowości (pijaństwo, rozwiązłość), ale też publicznej. Ta ostatnia ingeruje w spory małżeńskie i niekoniecznie rozwiązuje, a częściej pogłębia ich problemy. W tym kontekście na znaczeniu zyskuje u Reja postawa zapobiegliwości i cnota roztropności, które pomagają człowiekowi unikać w życiu nieszczęśliwych decyzji.

Za wzorowe uznaje zatem pisarz z Nagłowic małżeństwo ludzi równych sobie pod względem statusu społecznego i – jak wolno sądzić – zasobności materialnej. Małżeństwo takie znosi wszelkie przeciwności, a nawet niedostatek, któremu można przecież zapobiec dbając wspólnie o gospodarstwo domowe. W tym sensie *Żywoć człowieka* poczciwego ukazuje swoiste „równouprawienie” małżonki, która w kwestii prowadzenia domu i czynności gospodarskich nie ustępuje mężowi, a jednocześnie wprowadza w obejście czystość, ład i ciepło rodzinne: „Już obrusek biały, łyżeczka, miseczka nadobnie uchędożona, chleb nadobny (...), a dzieci „(...) jako ptaszątka około stołu biegając, świrkocą a około nich kuglują”⁴⁶.

Wzór bogobojnych małżonków i małżeństwa oraz ich przeciwieństwo skonstruował autor *Kupca* także w odniesieniu do przedstawień biblijnych, zwłaszcza starotestamentalnych, uwypuklając zarazem słabości stanu bezżennego. Historia Estery, Anny (matki proroka Samuela), ale też Sary unaocznia miłosierdzie Boże względem tych, którzy ufają Najwyższemu, co podkreślał również Erazm z Rotterdamu⁴⁷. Pojawiają się również nawiązania do Księgi Psalmów, będące pochwałą żony i dzieci (CXXXVII; XCI). Warto w tym miejscu

⁴⁵ Ibidem, s. 124–125.

⁴⁶ Ibidem, s. 128.

⁴⁷ *Podręcznik żołnierza Chrystusowego nauk zbawiennych pełny*, tłum. J. Domański, przedmowa L. Kołakowski, Warszawa 1975, s. 69–70.

zauważyć, że zarówno *Domostroj*, jak i *Żywot człowieka poczciwego* odnoszą się do Księgi Przypowieści (Przysłów), mieszczącej w sobie wzór dzielnej i pracowitej niewiasty. Staroruski utwór w zasadzie parafrazuje cały jej finalny rozdział, gdzie pojawiają się m.in. frapujące porównania kobiety do okrętu kupieckiego. Natomiast staropolski autor odwołuje się do Pieśni nad Pieśniami, nazywając żonę „(...) wieżyczką nadobną, z słoniowych kości zbudowaną”⁴⁸. W kręgu antywzorów męża i żony Rej umieścił Jezabel i Achaba⁴⁹, kreśląc zarazem charakterystykę złej małżonki wywiedzioną z Księgi Przypowieści (Przysłów), określając ją niewybrednie: „(...) świnią, w bramkę ubraną, a pierścień złoty w nozdrzach noszącą (...)”⁵⁰.

W *Żywocie*, oprócz fragmentów biblijnych, pojawiają się pożyczone z Loricusa przykłady z kręgu tradycji świeckiej, które bardzo sugestywnie ukazują dolę swawolnych niewiast. Karą za rozwiązłość wśród pogańskich Kumanów miało być publiczne napiętnowanie i ośmieszenie takiej kobiety. Przywiązana do osłicy (twarzą do ogona), przystrojona wnętrznościami zwierząt, była pokazywana publicznie i obrzucana rozmaitymi nieczystościami. Poza tym dotykał ją ostracyzm społeczny: „(...) iż żadny z nią poczciwy człowiek ani poczciwa żona żadnego spółku, ani towarzystwa, ani rozmowy nie miewali”⁵¹. Oczywiście, uczone przykłady Mikołaj Rej aplikował z ironią i po trosze z humorem do realiów społecznych XVI stulecia, wołając, iż do wymierzenia takowych kar w Rzeczpospolitej „(...) i krowy [ledwie] by temu nastarczyły!”⁵². W końcowych fragmentach tej części *Żywota* (Księgi II, Kapitulum I) Rej wygłosił pochwałę dobrej żony, odwołując się do przywoływanej już Księgi Przypowieści (Przysłów). W świetle tekstu mąż powinien dbać o ten „ślachetny klenot”, „człowieka bożego”, dostarczając małżonce dobrych przykładów, unikając zarazem gniewu i niedbalstwa⁵³. W dalszych częściach utworu pisarz przestrzegł mężczyznę przed zgubną dolą domatora i egzystowaniem „jako wieprz w karmniku”⁵⁴.

Akcenty moralizatorskie i dydaktyczne wysuwają się również na pierwszy plan w utworze staroruskim. Całość opatrzoneo rozbudowanym tytułem: „Книга, называемая домостроем, которая содержит в себе полезные сведения,

⁴⁸ *Żywot człowieka poczciwego*, op. cit., s. 131.

⁴⁹ Ibidem, s. 130.

⁵⁰ Ibidem, s. 132.

⁵¹ Ibidem, s. 133.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem, s. 136.

⁵⁴ Ibidem, s. 141.

поучение и наставление всякому христианину – и мужу, и жене, и детям, и слугам, и служанкам”. Sformułowanie to przede wszystkim oznacza, że jest to księga dotycząca prowadzenia domu, która zawiera w sobie przydatne pouczenia i wskazania dla wszystkich chrześcijan, a szczególnie dla męża i żony, dzieci i sług. Dzieło składa się z 64 numerowanych rozdziałów, z których każdy opatrzony jest tytułem, gdzie zazwyczaj pojawia się formuła „как”, np. „jak chrześcijanom wierzyć trzeba w Świętą Trójcę”; „jak arcypasterzy czcić, także kapłanów i mnichów”, ale też „jak dzieci swoje wychowywać w bojaźni i strachu Bożym”, „jak córkę wychować i z posagiem za mąż wydać” etc. Wiktor Jakubowski podkreślał, że *Domostroj* ujawnia trzyczęściowy zakres strukturalno-problemowy: pierwszy (teoretyczny) traktuje „(...) o obowiązkach wobec Boga i cara („jak wierzyć”, „jak cara czcić”)”, kolejny odnosi się do relacji między głową rodziny a żoną, dziećmi oraz domownikami, ostatni „(...) zawiera m.in. zalecenia i porady dotyczące prowadzenia gospodarstwa”⁵⁵. Wzór osobowy męża ukształtowany został w znacznym stopniu w odniesieniu do wartości, jakie promowała cerkiew i władza publiczna: podobnie jak Bóg rządzi w niebie, tak car w państwie, a mąż w domu.

Już w pierwszej części zatytułowanej „Наставление отца сыну” ujawnia się patriarchalna wizja domowego gospodarstwa (podajemy tu skrótowe streszczenie tego fragmentu). Doświadczony ojciec – głowa rodu zwraca się do syna i domowników napominając ich i błogosławiąc. Nakazuje się im zgodnie z chrześcijańskim prawem dbać o czystość sumienia i żyć w prawdzie. Powinni oni bezwzględnie zachowywać Boże nakazy, jak też utwierdzać się w bogobojnym i pobożnym życiu. Pan domu winien pouczać małżonkę oraz nawracać swoich domowników nie groźbami, ale poprzez ciężką pracę. Przestrzega, że, jeśli jego wskazania nie zostaną przyjęte tu na ziemi, to wówczas zdać trzeba będzie z tego rachunek w dzień „straszego sądu”. Jednocześnie tłumaczy, że sam nie jest współuczestnikiem ich grzechów, gdyż zrobił wszystko, by zadbać o poprawę swych bliźnich, modląc się i dając im pisemne napominanie. Adresaci pouczenia winni zwrócić się do Stwórcy, prosząc o dar rozumu, a jeśli On i święci pozwolą, to na domowników spłyną bogactwa, a dom ominą nieszczęścia⁵⁶.

W świetle staroruskiego „poradnika” (rozdział 12: „Как мужу с женою и с домочадцами дома у себя молиться”) małżonkowie wraz z dziećmi, ale też innymi mieszkańcami domowego ogniska, muszą co dzień wieczorem modlić

⁵⁵ W. Jakubowski, op. cit., s. 123.

⁵⁶ *Domostroj*, op. cit., s. 117.

się i pościć. Każdy chrześcijanin przed zaśnięciem w świetle tych pouczeń ma oddać Bogu trzy pokłony. Również o północy należy wstać i żarliwie modlić się, ile tylko można. Dodaje się, iż intensywność próśb i wołań zależy od sił modlącego się oraz wzbudzonego żalu. Brzemienne kobiety powinny się tylko w pas kłaniać. Żona powinna przeproszać Boga nie tylko za swoje grzechy, ale też i za męża, za dzieci, domowników, krewnych, ojców duchownych. To samo powinien czynić małżonek⁵⁷.

W dalszych częściach (rozdział 13) zawarto wskazówki na temat tego, w jaki sposób należy odprawiać modły w cerkwi oraz, jak mąż i żona mają chronić czystość i wystrzegać się zła. Autor daje precyzyjne wskazania kobietom, które mogą chodzić do świątyni, ale tylko po radzie z mężem. Powinny tam stać w milczeniu, nie rozmawiać, słuchać i nie rozglądać się. Poza tym mają nie opierać się o ścianę, ani o kolumnę, z nogi na nogę nie przestępować. Winny ręce złożyć na piersi w znaku krzyża, mocno i nieustannie modlić się ze strachem, drżeniem, wzdychaniem i łzami. Nie mogą też wychodzić przed końcem nabożeństwa z cerkwi, a przychodzić powinny na sam początek⁵⁸.

Pojawiają się też precyzyjne wskazania, kiedy małżonkowie powinni powstrzymać się od współżycia: po niedzieli, w święta Boże, a także w środę, w piątek, ale też w „świętą noc” czy też w dzień Matki Bożej. Poza tym wystrzegać należy się objadania, pijaństwa, biesiad i śmiechu nieprzystojnego. Należy też chronić się od wszelkiego łotrostwa, nierządu, kłamstwa, oszczerstwa, jak też od zawiści i wszelkiej niesprawiedliwej przemocy⁵⁹.

Wzór idealnej małżonki, co poświadcza rozdział 20, oparty został na Księżdzie Przypowieści (Przysłów). Jest on w zasadzie parafrazą jej zakończenia. Kobieta jawi się tutaj jako cenniejsza od drogich kamieni. Jest jak bogaty statek handlowy, poucza dzieci i służbę, jest pracowita i wielkoduszna – pomaga ubogim, dzieli się owocami rąk swoich z innymi. Poza tym ubiera męża, dzieci i domowników. Mąż, który błogosławi dobrą żonę, może liczyć na to, że liczba dni jego życia podwoi się. Dobra żona cieszy męża i napełnia pokojem dni jego życia. Jest ona nagrodą dla tego, kto jest bogobojny, czyniąc go cnotliwym. Taką żonę, która jest pracowita i małomówna staje się koroną swego męża⁶⁰.

Zadaniem małżonka w świetle utworu (rozdział 21) jest dbałość o dobre obyczaje i odpowiednie postawy moralne domowników. A zatem winien on uczyć swych bliskich, jak nie kraść, nie cudzołożyć, nie kłamać, nie rzucać

⁵⁷ Ibidem, s. 127–128.

⁵⁸ Ibidem, s. 129.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem, s. 138–139.

oszczerstw, nie zazdrościć, nie obrażać, nie szerzyć plotek, cudze szanować czy też nie potępiać. Poza tym ma on wskazywać podwładnym sobie, jak być miłośnym, nie pamiętać złego, co jest nawiązaniem do *Hymnu o Miłości* św. Pawła (1 Kor 13), nie gniewać się na nikogo. A dalej, jak starszym być posłusznym, pokornym, miłościwym. Prawi też o tym, że należy płacić robotnikom, wszelkie przeciwności znosić z Bogiem i nie mścić się. Mąż powinien też uczyć domowników strachu Bożego, a żonę kiedy zgrzeszy napominać. Wskazaniom tym towarzyszy nadzieja, że jeśli wszystko to wykona, wówczas otrzyma na pewno nagrodę od Boga⁶¹. Domownicy, pouczeni przez oboje małżonków (rozdział 22), powinni wystrzegać się też cudzołóstwa, pijaństwa, obżarstwa. Żony mają żyć z mężami według nauki ojca duchownego, natomiast mężowie na stronie od żon swoich nie powinni cudzołożyć (podobnie żony). Mieszkańcy domu winni oddawać szczególną część pani domu, mają jej być posłusznymi we wszystkim. Poza tym mąż i żona muszą dbać o ciało i ducha sług swoich⁶². Kiedy zaś małżonkowie umrą, to pozostali przy życiu mają karmić małe dzieci i pracowników. Bowiem, jak przestrzega napominający za św. Pawłem – niesprawiedliwi nie posiadają Królestwa Niebieskiego (1 Kor 6).

W rozdziale 29 mowa jest o tym, że mąż ma pouczać żonę swoją z miłością i dokładnymi wskazaniem. Ta zaś ma być bezwzględnie posłuszna mężowi. A więc, co małżonek nakaże z tym ochotnie ma zgadzać się i spełniać jego polecenia. Powinna też pielęgnować w sobie czystość cielesną oraz bogobojność. Głównym zadaniem żony jest w świetle dzieła dbałość o gospodarstwo domowe. Pomaga w tym dyscyplina i dzień wypełniony różnymi czynnościami. Po przebudzeniu się gospodyni-żona wstaje z pościeli, myje się i modli. Następnie przydziela prace innym żonom i dziewczętom na cały dzień – kto ma posiłek przyrządzić, kto ma upiec chleb itd. Poza tym sama pani ma wiedzieć, jak mąkę przesiać, jak ciasto miesić, chleb utoczyć i upiec. Musi umieć też czynić inne przysmaki, jak kołaczki czy pierogi. Ma dobrze orientować się, ile mąki dodać, ile czasu piec potrawy. *Domostroj* zaleca jeść mięsne i rybne, pierogi i bliny, kasze i kiszony – wszystko to sama gospodyni powinna zrobić, jak też nauczyć tego sług swoich⁶³.

W tekście nie brakuje też frapujących detali kulinarnych, na co zwracał już Wiktor Jakubowski, bowiem gospodyni powinna wiedzieć, że jeśli z pszennej mąki pieką chleb to z odsiewków można zrobić pierogi lub też ciasta chlebowe-

⁶¹ Ibidem, s. 139.

⁶² Ibidem, s. 143.

⁶³ Ibidem, s. 151–154.

go na to odłożyć. W dni postne powinno się przyrządzać kaszę, groch, rzepę, grzyby, kapustę. Żona ma wiedzieć, jak poszczególne dania przyrządzić oraz tę wiedzę i umiejętności przekazywać służbie. Taka gospodyni jest „домовитая”, co wydaje się wielkim komplementem⁶⁴. Poza tym winna wiedzieć, jak uczynić piwo, miód, wino, kwas chlebowy (w świetle utworu dobra żona nie powinna spożywać jednak napojów alkoholowych, ale dbać o czysty strój i porządek)⁶⁵. Ponadto ma zatroszczyć się o to, aby pani sługi nie budziły, ale sama pani budziła swych podwładnych. *Domostroj* zaleca spanie dopiero po całoniennej pracy i zawsze ten nocny odpoczynek powinna poprzedzać modlitwa⁶⁶.

Żona w staroruskim dziele żyje pod władzą srogiego, lecz sprawiedliwego męża, który potrafi niekiedy okazać dobroduszość i miłosierdzie. Dzieci, słudzy i domownicy są natomiast podporządkowani także i pani domu, która – co jest pożądane – powinna, kiedy popełnią jakieś przewinienie, wstawiać się za nimi u swego małżonka. *Domostroj* zaleca też kary cielesne, ale tylko w ostateczności. Podkreśla się bowiem, że są one niebezpieczne dla zdrowia domowników⁶⁷.

Na koniec należy dodać, że *Żywot człowieka poczciwego* oraz *Domostroj* odślaniają różnobarwne wzory i antywzory małżonków i rodziny. W dziele Rejowym żona idealna pochodzi z tej samej warstwy społecznej, co mąż. Cechuje ją obyczajność, cnotliwość i pracowitość, jest dla męża pomocniczką i towarzyszką, z którą można cieszyć się wspólnym wychowywaniem potomstwa, pracą w polu czy ogrodzie oraz schludnym domem. Wydaje się też, że białogłowa staropolska w mniejszym stopniu uzależniona jest od władzy małżonka. W sytuacji konfliktu może wyjechać do rodziców, a nawet sąsiadów. Rej nie wspomina raczej o przemocy męża względem żony, która jest przecież „człowiekiem bożym”. Relacje wewnątrzrodzinne zasadzają się na misji wspólnego wychowania dzieci oraz pracy na rzecz domu i pomnażaniu dóbr. Małżonek w przeciwieństwie do żony winien zajmować się nie tylko sprawami gospodarskimi, ale musi równoważyć tę aktywność prywatną służbą publiczną.

Domostroj ukazuje małżonkę zdecydowanie bardziej podporządkowaną mężowi⁶⁸. Jej przynależność stanowa nie odgrywa istotnej roli. Liczy się lojalność i posłuszeństwo względem męża oraz rozliczne talenty gospodarskie. Ma

⁶⁴ Ibidem, s. 153.

⁶⁵ Ibidem, s. 163.

⁶⁶ Ibidem, s. 153–155.

⁶⁷ Ibidem, s. 167.

⁶⁸ В. В. Колесов, *Древняя Русь: Наследие в слове добро и зло*, Санкт–Петербург 2001, с. 267–268.

ona jednak pewną autonomię jako pani domu, która dba o kondycję ekonomiczną całego gospodarstwa. W obu dziełach kobiecie przypisuje się dość ubogi zasób ról społecznych, co związane jest z nieobecnością kobiet w sferze publicznej. Zestaw tych ról ogranicza się do domowego ogniska – jest matką, gospodynią (kucharką, rękodzielniczką). Obydwa dzieła sytuują kobietę w hierarchii małżeńskiej znacznie niżej od mężczyzny, który występuje w roli opiekuna i nauczyciela. Ujawnia to zwłaszcza *Domostroj*, gdzie żona ma się we wszystkich sprawach radzić i słuchać męża, który w razie nieposłuszeństwa może użyć wobec niej przemocy. Z pewnością istotnym źródłem dla konstruowania wzorów oraz antywzorów małżeństwa i rodziny jest dla obu autorów Biblia. Szczególną rolę odgrywają tu księgi starotestamentalne (Księga Przysłów, Psalmów, Pieśni nad Pieśniami), jak też Nowy Testament, szczególnie nauki św. Pawła.

**IN THE CIRCLE OF PATTERNS AND ANTI-PATTERNS
OF MARRIAGE AND FAMILY IN OLD POLISH
AND OLD RUSSIAN LITERATURE –
„ŻYWOT CZŁOWIEKA POCZCIWEGO” – “DOMOSTROY”
(„ДОМОСТРОЙ”)**

Summary

The article focuses on the reconstruction of patterns and anti-patterns of marriage and family on the basis of selected works of Old Polish and Old Russian literature. The analysis has revealed some significant differences but also similarities between the two texts. Undoubtedly, the Bible is an important source of the authors' inspiration and a reference point for the creation of patterns and anti-patterns of marriage and the family. The authors under discussion refer to the books of the Old Testament (Proverbs, Psalms, Song of Songs) and the New Testament, especially the teachings of St. Paul.

Key words: Mikołaj Rej, Silvester (Spiridon), *Domostroy*, *Żywot człowieka poczciwego*, marriage, family

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe:

Erazm z Rotterdamu, *Podręcznik żołnierza Chrystusowego nauk zbawiennych pełny*, przeł. J. Domański, przedmowa L. Kołakowski, Warszawa 1975.

Rej M., *Żywot człowieka poczciwego*, oprac. J. Krzyżanowski, t. 1–2, Wrocław 2003.

Literatura staroruska. Wiek XI-XVIII. Antologia, oprac. W. Jakubowski i R. Łuźny, Warszawa 1971.

Домострой, в: *Библиотека литературы Древней Руси*, том 10. XVI век, под редакцией Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко, Санкт–Петербург 2000.

Послания Ивана Грозного, подготовка текста Д. С. Лихачева и Я. С. Лурье, репринт воспроизведение издания 1951 года, Санкт–Петербург 2005.

Opracowania:

Brückner A., *Mikołaj Rej*, Warszawa 1988.

Flandrin J.-L., *Historia rodziny*, przeł. A. Kuryś, Warszawa 1998.

Dziechcińska H., *Sztuka przekonywania w kulturze polskiej trzech stuleci: XVI-XVII-XVIII*, Warszawa 2010.

Jakubowski W., *Piśmiennictwo zjednoczonego państwa moskiewskiego*, w: *Historia literatury rosyjskiej*, red. Marian Jakóbiec, wyd. 2, t. 1, Warszawa 1976, s. 123–124.

Kasperski E., *Komparatystyka współczesna. Zadania i zakres*, w tomie: *Komparatystyka dzisiaj*, t. 1: *Problemy teoretyczne*, red. E. Szczęsna, E. Kasperski, Kraków 2010.

Kochan A., „*Żwierciadło*” *Mikołaja Reja. Studium o utworze*, Wrocław 2003.

Lipatow A. W., *Słowiańszczyzna – Polska – Rosja. Studia o literaturze i kulturze*, Izabelin 1999.

Mucha B., *Historia literatury rosyjskiej. Od początków do czasów najnowszych*, Wrocław 2002.

Odrzywolska-Kidawa A., *Mikrokosmos „człowieka poczciwego” według Mikołaja Reja. Studia z antropologii szlachty polskiej XVI wieku. Zdrowie – żywienie – higiena*, Częstochowa 2016.

Ostrowska E., *Bruegel polskiej literatury*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bieńkowski, J. Pelc i K. Pisarkowa, Wrocław 1971.

Słownik literatury staropolskiej, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej i E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław 1998.

Pelcowie J. i P., *Studia Rejowskie*, Pułtusk 2006.

Starnawski J., *Rej – Górnicki („Żywot człowieka poczciwego” wobec „Dworzanina polskiego”)*, w tomie: *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007.

Stuchlik-Surowiak B., *Barokowe epitalamium śląskie. Kobieta, małżeństwo, rodzina*, Katowice 2007.

Szmydtowa Z., *O Erazmie i Reju*, Warszawa 1972.

Wielki słownik rosyjsko-polski, red. R. Stypuła i in., t. 1–2, Moskwa – Warszawa 1986.

Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 2001.

Буланин Д. М., Колесов В. В., *Сильвестр (в иноках Спиридон) – священник Кремлевского Благовещенского собора*, в: <http://www.pushkinskiydom.ru>

Колесов В. В., *Древняя Русь: Наследие в слове добро и зло*, Санкт–Петербург 2001.

Пиккио Р., *История древнерусской литературы*, Москва 2002.

Черная Л. А., *Антропологический код древнерусской культуры*, Москва 2008.

NOTA O AUTORZE

Andrzej Borkowski, dr hab., historyk i teoretyk literatury, edytor, slawista i ko paratysta. Pracuje w Instytucie Neofilologii i Badań Interdyscyplinarnych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. W kręgu jego zainteresowań badawczych znajdują się zwłaszcza problemy baroku słowiańskiego oraz wybrane zagadnienia literatury XX w. i najnowszej. Członek redakcji czasopisma naukowego „Inskrypcje. Półrocznik” przy Instytucie Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego. Współpracuje z ośrodkami naukowymi w kraju i za granicą, m.in. Niemieckim Towarzystwem Komeńskiego w Berlinie, Muzeum Jana Amosa Komeńskiego w Uherskim Brodzie, Uniwersytetem Masaryka w Brnie, Uniwersytetem Mateja Bela w Bańskiej Bystrzycy, Uniwersytetem Komeńskiego w Bratysławie, Uniwersytetem Wiedeńskim, Uniwersytetem w Lozannie oraz placówkami badawczymi w Rosji i na Ukrainie. Autor książek naukowych: *Imaginarium symboliczne Wacława Potockiego: „Ogród nie plewiony”* (Siedlce 2011), *Pejzaż współczesny z barokiem w tle. Szkice o literaturze i kulturze* (Siedlce 2012), *Лабиринты дискурсов в славянских литературах эпохи барокко. Религия – политика – общество* (Siedlce 2015).